

УДК 903'15 "02/05" (581)

ЗОБРАЖЕННЯ ЕФТАЛІТСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ НА МОНЕТАХ ТА ЗВИЧАЙ ШТУЧНОЇ ЧЕРЕПНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ У ІРАНОМОВНИХ НОМАДІВ В ДОБУ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Кирило ЛПАТОВ

Одеський національний університет імені Іллі Мечнікова
Кафедра археології та етнології України

В статті публікується нова серія ефталітських монет, на підставі іконографії яких вирішуються питання практики, хронології та поширення звичаю штучної деформації черепа в деяких групах іраномовних кочовиків. Співвідношення фактів знахідок навмисно деформованих черепів і тамги т. зв. "схеми Інінфімея" окреслює ареал носіїв цього звичаю та знаку в III–VI ст. н. е., що дозволяє вважати центром походження практики краніопластики Східне Приаралля кушанського часу.

Ключові слова: алани, штучна черепна деформація, ефталіти ("білі гуни"), тамга Інінфімея; Кхінгіла, 'Незак Малка', сармати, Торамана.

Після першої англо-афганської кампанії в зібраннях європейських музеїв та приватних колекцій з'являються декілька десятків монет з невідомою досі легендою, що нагадували ранньосередньовічні сасанідські карбування. Вперше з історичними ефталітами або "білими гунами" ці монети пов'язав В. Сен-Мартен¹. Наступні монетні знахідки в Гіндукуші та Кашмірі, з подальшим співвідношенням грецьких, китайських, сирійських та вірменських письмових джерел, дозволили уточнити хронологію ефталітської доби цього регіону. Однак, новітні численні знахідки ефталітських карбувань повертають нас до, здавалось, вже вирішених проблем практики навмисної краніопластики серед ефталітської еліти.

Матеріалом для цієї роботи стали сім монет з низькоякісного срібла та міді, знайдені в провінції Хаз Араджат (район Кабулу, Афганістан) в період з 1987 по 1991 рр., які зберігаються зараз у приватній колекції в США². На жаль, як і більшість інших нумізматичних серій з цього регіону, монети були придбані у афганських селян, і тому не пов'язані з важливим для датування контекстом археологічного комплексу знахідок. Читання легенди, типологія та датування пропонується за класифікацією Р. Гьобля³.

1. Кхінгіла (близько 460–490 рр.). Срібна драхма. Тип: Gobl-73 (варіант Gobl-50?).

Діаметр: 27 мм. Вага: 2,69 г.

ЗОБРАЖЕННЯ ЕФТАЛІТСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ НА МОНЕТАХ

Аверс: бюст правителя праворуч у вінці з двома півмісяцями та двома кінцями стрічок [тип корони Gobl-17v(?)]. В руці інсигнія або штандарт. За плечима правителя випромінюють язика полум'я. В правій частині монетного поля – тамга. Легенда на бактрі 'ShaHi_MePa' (?). Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: зображення вівтаря вогню перебито аверсним штампом.

2. Кхінгіла (близько 460–490 рр.). Срібна драхма. Тип: Gobl-74.

Діаметр: 29 мм. Діаметр реверсного контуру: 25 мм. Вага: 2,89 г.

Аверс: бюст правителя праворуч у діадемі з одним півмісяцем та двома кінцями [тип корони Gobl-15]. В лівій частині – тамга. Легенда на бактрі 'MePaMa'. Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: зображення вівтаря вогню перебито аверсним штампом.

3. Кхінгіла (близько 460–490 рр.). Срібна драхма. Тип: Gobl-60.

Діаметр: 30 мм. Вага: 3,24 г.

Аверс: бюст правителя праворуч. Кінці пекторалі (?) і тамга – в правій частині. За плечима правителя випромінюють язика полум'я. Легенда на бактрі 'ShOYO ALChONO'. Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: зображення вівтаря вогню перебито аверсним штампом.

4. Торамана (?) (490–515 рр.). Мідна монета полігональної форми. Тип: Gobl-34/35(?)

Розміри: 17?19 мм. Діаметр реверсного контуру: 13 мм. Вага: 1,87 г.

Аверс: бюст правителя праворуч. Погано простежується легенда на брахмі. Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: тамга.

5. Торамана (490–515 рр.). Білонова драхма. Тип: Gobl-113v (корона і легенда варіюють).

Діаметр: 22 мм. Діаметр аверсного контуру: 22 мм. Вага: 3,11 г.

Аверс: бюст правителя праворуч, зображеного у діадемі з перлин з двома півмісяцями та прикрашеною попереду тризубом [тип корони Gobl-33v]. В лівій частині – тамга. Легенда на брахмі 'Tri-Lo'. Поперед бюсту – дві чи три (?) літери на бактрі (?). Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: чистий, зі слідами аверсного штампу.

6. 'Незак Малка' (близько 545–650 рр.). Срібна драхма. Тип: Gobl-222,21/Ш.

Діаметр: 27 мм. Діаметр аверсного/реверсного контуру: 25 мм. Вага: 3,58 г.

Аверс: бюст правителя праворуч в “короні бика” [тип корони Gobl-38v (?)], в руці – інсигнія (?). В лівій частині – тамга. Легенда на пехлевій ‘*NYCKY MLK*’. Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: зображення вівтаря вогню та фігур мобед зліва та справа. Над полум’ям – два солярних колеса.

б. ‘Незак Малка’ (близько 545–650 pp.). Білонова драхма. Тип: Gobl-198.

Діаметр: 27 мм. Діаметр аверсного/реверсного контуру: 25 мм. Вага: 3,86 г.

Аверс: бюст правителя праворуч в “короні бика”, кінці стрічок діадеми – в правій частині. В лівій частині – тамга. Літера пехлевій ‘*S*’ – в правій частині. Легенда на пехлевій ‘*NSK MLK*’. Голова царя має сліди навмисної деформації лобно-потиличного типу.

Реверс: зображення вівтаря вогню та фігур мобед зліва та справа. Над полум’ям – два солярних колеса.

Монети вдалось ідентифікувати: три належать Кхінгілі, дві співвіднесені з Тораманою, дві – з ‘Незак Малкою’. Для обґрунтування такої атрибуції і датування карбів ми маємо зробити невеликий екскурс в історію Центральної Азії V–VI ст.

З середини V ст. сасаніди ведуть постійну боротьбу з кидаро-хіоніто-ефталітським об’єднанням на східних кордонах Ірану. Згідно з повідомленнями сирійських та вірменських хронік Йездигерд II в 446–447, 450, 454 pp. здійснює декілька вдалих походів проти “кушан” в області Прикаспію та Гератського оазису. Однак, після смерті Йездигерда в 457 р. міжусобиці між його спадкоємцями точаться на тлі укріплення міці хіонітів та ефталітів, по допомогу яких сасанідським принцам вже доводиться звертатися. Пероз, який перемиг у цій боротьбі, здійснює в 465, 482 і 484 pp. серію кампаній проти свого колишнього союзника – ябгу⁴ ефталітів Хушнаваза, що призвело до гибелі шахиншаха та остаточної втрати Іраном територій Согду, Мерву, Тохаристану й Західного Турану. Серед цих подій останньої чверті V ст. н. е. важливим для нас є епізод, пов’язаний з облогою Перозом в 468 р. князя кидарітів Кунха, сина Кидари в його столиці. Пріск Панійський повідомляє, що, не зважаючи на те, що місто було взяте персами, Кунху вдалось пробитись і він “відступив до Індії, де завоював п’ять держав”⁵. М. Бічурін⁶ і Ф. Альтгейм⁷ співвідносять Кунху з хіонітським правителем Согду та ефталітським царем Агшунваром Хушнавазом⁸, що, з одного боку, пов’язує ці три етноніми, а з іншого, поширює хронологічні рамки емісії Кхінгілі. На користь цього свідчить також і легенда ‘*ShOYO ALChONO*’ – “цар хіонітів” на одній з наших монет і помічені вище численні запозичення з сасанідських карбувань⁹.

З пасажем Пріска синхронні перші етапи ефталітської експансії до Індії, де “білі гуни” наприкінці V ст. зіткнулися з інтересами імперії Гупта¹⁰.

Вочевидь, скромність ефталітських претензій до переможеного Ірану може бути пояснена тим, що війна в Північній Індії забирала левову частку їх ресурсів¹¹. Скандрагупта Вікрамадітья знайшов сили для відбиття навали, але після його смерті в 467 р. війна розпочалась знов й ініціатива перейшла до рук ефталітського правителя Торамани¹². На початок VI ст. Торамана зайняв більшість території Північно-Західної Індії і досяг Центральної Мальви. Лише в 510 р. його зупинила коаліція п'яти індійських князівств.

На час правління Кхінгілі і Торамани припадає початок розквіту держави ефталітів, яка охопила країни по обидва боки Паміру, а Кабулустан майже на два століття стає одним з форпостів ефталітської гегемонії¹³.

Певно, що вже при спадкоємцях Торамани ефталіти Індії відокремлюються в Кабулустані та Гандахарі від північної групи, що здійснюється під тиском зі сходу та півночі Тюркським каганатом, а з півдня – правителями Раджастана. Для другої половини VI–VII ст. відомі численні монетні знахідки царя чи царів, які носили ім'я Непак/Незак¹⁴. Деякі сумніви викликає сама ефталітська приналежність ‘Незак Малки’¹⁵. Однак, усталена арамейська ідеограма ‘*MLK*’, зороастрійська символіка, тамга та фіксована зміна форми голови дозволяють нам все ж таки віднести ці монети до “білих гунів”.

Спільною особливістю досліджуваних монет є достатньо реалістичне вирішення зображень ефталітських правителів. Це дозволило Ш. Уйфальві припустити наявність штучної деформації черепа у Торамани і Міхіракулі¹⁶. Описуючи зображення правителів “ефталітів Індії” дослідник зауважує, що на думку П. Брока, “форма їх голови не нормальна, та є наслідком навмисної зміни”¹⁷. Втім, не всі вчені одразу погодились з Ш. Уйфальві – відомий англійський нумізмат-орієнталіст А. Кеннінгхем сумнівався у висновках антрополога, вважаючи, що трактування зображень ефталітських царів досить умовне, а сам звичай не підтверджується багатьма письмовими джерелами про цей народ¹⁸. Не поділяв думки про наявність зміни форми голови у царів “білих гунів” і Е. Дінгвелл. У спеціальній роботі, присвяченій цій практиці, автор говорить, що монетне зображення є лише символічною еманациєю священної особи царя¹⁹.

Спостереження Ш. Уйфальві поділяли й декілька радянських антропологів, які співставили вже відому ефталітську монетну серію з зображеннями на кушанських монетах²⁰. С. Толстов, посилаючись на роботу Ш. Уйфальві, вбачав черепну деформацію у правителів Кушанів Віми Кадфіза II та Васудеви, звертаючи увагу на можливу деформацію голови на монеті Герая, він вважає цей факт додатковим аргументом на користь “кушанського” походження цієї серії²¹. Пізніше деформація була виявлена також на монетах Канішки і Хувішки²². Фрески та пластика з комплексу палацу в Халчяні (Південно-Західний Узбекистан), демонструє дуже близьку форму голови й зачіски із зображенням Герая²³, що повністю

підтверджує версію про наявність навмисної деформації голови серед тохарсько-юечжийської еліти²⁴.

Масштабні археологічні дослідження межиріччя Оксу та Яксарту дали новий матеріал для вивчення ранньосередньовічних іраномовних спільнот, зокрема, етногенезу ефталтів. З формуванням останніх С. Толстов пов'язував пізньокушанський етап т. зв. культури “болотяних городищ” Східного Приаралля²⁵. Характерно, що саме у Східному Приараллі (гірлі Сирдар'ї) історики пізньої Хань локалізують північно-східні землі Кангюя – Яньцай/Аланья²⁶. Подальші дослідження цього регіону дозволяють нам цілком впевнено співвідносити джегиасарську і середньосирдар'їнську культури кушано-афригідського часу (II–IV ст.) з середньоазійським етапом історії ефталтів²⁷. Важливими для нас також є численні паралелі в матеріальній культурі Східного Приаралля з західними світом пізніх сарматів, які ще тільки чекають того, щоб бути вписаними у належний контекст етнополітичної історії кочовиків Євразії²⁸.

Однією з яскравих рис культури городищ типу ур. Джеги-Асар є широке розповсюдження звичаю штучної черепної деформації²⁹. В краніологічних серіях з цих пам'яток (курганні, ґрунтові, склепові, оссуарні поховання) сліди навмисної краніопластики зустрічаються до 80–100 %³⁰, що зближує археологічні культури Східного Приаралля з пізньосарматськими старожитностями Східної Європи. З іншого боку, така частота деформантів в кушано-афригідський час на терені північно-східних кордонів Кангюя заповнює вакуум аналогічних знахідок для пам'яток ефталітської доби більш південних регіонів³¹.

Концентрація уваги на зображенні краніопластики ефталітських ябгу, напевно, відволікла дослідників від деталей другого плану на монетному полі³². Мова йде, в першу чергу, про тамгу типу , яка є загальною для більшості ефталітських карбувань, знайдених в Кабулустані. Перші дослідники-нумізмати цієї серії загалом вірно вказали “північно-західний” напрям походження цього знаку: Е. Дроуен, Р. Гришман та Р. Ѓьобль пов'язували цю тамгу з Согдіаною³³, а Г. Джанкер підносив подібні знаки до Трансоксії³⁴. С. Толстов, не зважаючи на його деякий “хорезмоцентризм” у виділенні циклу аналогій тамг кушанських та ефталітських монет, вперше вірно помітив близькість хорезмських і північнопричорноморських тамг, в першу чергу тамг Боспорського царства. На його думку, поява на Боспорі в перші століття н. е. морфологічно схожих до схеми тамги знаків пояснюється залежністю прийшлої аланської орди від кангюйських Сіявушидів³⁵. Більш обережні висновки з широкого кола аналогій цьому знаку в іраномовних спільнотах робить Б. Литвинський, який бачить в ньому “споконвічний скіфо-сармато-аланський” символ ‘*xwřn*’³⁶.

У Північному Причорномор'ї цей тип тамги, добре відомий за численними знахідками перших століть н. е., традиційно співвідноситься з

іменем боспорського царя Інінфімея (235–240 рр.)³⁷. Цікаво, що приблизно з середини III ст. серед царських імен Боспору на деякий час зникає фракійська антропоніміка й традиційний римський патронім, властивий старій боспорській династії. Їм на зміну приходять іранські імена – Інінфімей, Фарзанс, Тейран, Хедосб, Фофорс. Час їх недовгих правлінь, явна різниця їх тамги від складно утворених “триденсів” Юліїв-Тіберіїв, а також пасаж візантійського історика V ст. Зосими про припинення царського роду на Боспорі й прихід до влади “негідних людей”, змушує вбачати в них аланських, або, якщо бути обережнішим, іраномовних узурпаторів³⁸.

Знаменним є той факт, що ім'я та тамга боспорського Інінфімея дуже близькі до імені й знаку царя Інінсмея, який карбував срібну монету в Ольвії з 80 по 83 рр.³⁹. Подібне кореневе співзвуччя вбачають і в іменах попередника Інінсмея – Фарзоя та боспорського царя Фарзанса (253–254 рр.)⁴⁰. На підставі цього було зроблено припущення, що царі, які контролювали в другій половині I ст. Ольвію і низка боспорських династій III ст. належали до одного степового роду,⁴¹ а корпус похідних тамг від знаку Інінсмея/Інінфімея маркував вищу знать Азіатської та Європейської Сарматії⁴².

Такий комплекс ознак “штучна деформація черепа + тамга типу Інінфімея” є характерним не тільки для ефталітських ябгу.

Правда, поки нам відоме лише одне поховання зі слідами черепної деформації рубежу ер в південних районах Таджикистану, що безперечно, інтерпретується як “царське”. Мова йде про VI жіноче поховання некрополю Тіллятепе, яке належало, вірогідно, жінці одного з “п'яти юечжийських княжих домів”⁴³, які утворились на руїнах Греко-Бактрії, а згодом увійшли до Кушанського царства⁴⁴.

Дуже схоже з Тіллятепе культурно-семантичним контекстом, речовим комплексом та, частково, поховальним обрядом елітне поховання в кургані 10 Кобяковського могильника. Це жіноче поховання поки що єдине не пограбоване для серії поховальних комплексів нижньодонської Аланії I–початку II ст., де зустрічається подібна схема тамг⁴⁵. Череп похованої тут жінки також мав сліди кільцевої деформації⁴⁶.

Знаходять штучно деформовані черепи і в деяких елітних могильниках (“*Goldgrab*” або “*Reihengrab*”) гунського часу у Центральній та Західній Європі. Датуються ці “княжі” поховання Регьой (Тольна, Угорщина)⁴⁷, Еран/Мульт (Нормандія, Франція), Хохфельден (Ельзас, Франція)⁴⁸ початком–другою половиною V ст. Зазначимо, що більшість з них – жіночі. Важче дати етнокультурну атрибуцію цим пам'яткам гунської доби – речі та поховальний обряд дозволяють визначити лише загальні дунайські та кочівницькі (північнопонтійські) компоненти, що не конкретизує етнос⁴⁹. Проте і тут знахідки деформованих черепів супроводжують речі, марковані

тамгою (Жан-Фат, Франція). Цю сталу комбінацію М. Казанський включає до об'єктів алано-сарматського походження⁵⁰.

Фіксовані аналогії кангюйсько-кушанського, сасанідського та індійського карбування без сумніву відображають політичні претензії ефталітських ябгу V–VI ст., які вийшли з середовища іраномовних номадів Східного Приаралля. Можна припустити, що потестарні традиції тохаро-кангюйського середовища Кушанського царства були засвоєні різноспрямованими векторами міграцій іраномовних кочовиків у II–IV ст.: південно-східним – на основі якого згодом виникли державні утворення ефталітів; північно-західним – аланською ордою, яка осіла на Нижньому Доні та Північному Кавказі і брала активну участь в історії Боспору перших століть н. е., а згодом, і в європейських походах гунів. Таким чином, синхронне поширення звичаю штучної деформації голови і тамги типу Іннфімея на території від Паміру до Піренеїв яскраво ілюструє останній етап впливу “іранського фактору” в євразійській історії.

¹ *Enoki K.* On the nationality of the Ephthalites // *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko.* Tokyo, 1955. № 8. P. 53.

² Висловлюю щиро подяку д-рові Девіду Каплану (Вашингтонське нумізматичне товариство) за можливість використати матеріали його колекції та надані варіанти читання легенд.

³ *Gobl R.* Neue Zuteilungen zur Munzprägung der Chioniten // *Paleologia.* Osaka, 1955. Vol. IV

⁴ За повідомленням китайських хронік Тан-шу “Царство Є-ду – з племені Великих Юечжи” та Бей-ши “Царський дім І-ду виходить з одного роду з Великими Юечжи”, ми користуємось традиційним в ханських наративах тохарським титулом можновладного князя “ябгу”. Див.: *Бичурин Н. Я. (Иакинф).* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва-Ленинград, 1950. Т. II. С. 266, 268

⁵ Сказания Приска Панийского / С. Дестуниса // *Ученые записки 2-го отделения Академии Наук.* Санкт-Петербург, 1861. Кн. VII. В. I. С. 98.

⁶ *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений... Т. II. С. 264

⁷ *Altheim F., Stiel R.* Die Araber in der Alten Welt. Berlin, 1969. Bd. I. S. 34.

⁸ Цікаво, що В. О. Лівшиць пропонує походження імені Ахšōnwar від согдійського xs'wn “царство” + w'r “захищати”, а В. Хенінг – Ахšōndar від согдійського xswndār – “володар”. Див.: *Массон В. М., Ромодін В. А.* История Афганистана. Москва, 1964. Т. I. С. 203.

⁹ Значна “сасанідська” стилізація монет ефталітських правителів, а також чисельні емісії спадкоємців Пероза протягом півстоліття з легендою на мові ефталітів приводить Р. Грішмана до висновку, що уся ефталітська емісія карбувалась на монетному дворі шахиншахів. Див.: *Grishman R.* Les Chionites-Nephtalites // *Memoires de la Delegation archelologique francaise en Afghanistan.* Paris, 1948. Т. XIII. P. 7.

¹⁰ *Банерджи А. Ч., Синха Н. К.* История Индии. Москва, 1964. С. 94.

¹¹ Гумилёв Л. Н. Эфталиты и их соседи в IV в. // Вестник древней истории. Москва, 1959. № 1. С. 136.

¹² Теофоне звучання імені Торамани відновлюється на основі тюркського toga “бог” + man “людина”. Див.: Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва, 1948. С. 277.

¹³ Хронологічні межі емісії обох правителів звичайно умовні, як і їх належність до одного правлячого дому, однак характерно, що індійська хроніка Раджатарангим називає одним з наступників Торамани, поряд з Міхіракулою, Кхінгілу Нарандрата, ім'я якого, таким чином, можна вважати родовим у ефталітських ябгу. Див.: Rapson E. J. Indian coins // Grunriss der Indo-Arishen Philologie und Altertumkunde. Strassburg, 1897. В. 3. Н. В. Р. 29.

¹⁴ Про дискусію з проводу звучання імені цього правителя див.: Фрай Р. Наследие Ирана. Москва, 1972. С. 311.

¹⁵ На підставі зміни мови монетної легенди, а також повідомлень китайської хроніки Сю-Танг Ш. Куваяма висловлює сумніви щодо ефталітської належності карбувань ‘Незак Малки’, вважаючи, що на терені сучасних Кухистану-Кабулу-Газні в цей час існувала держава ‘Сао’ (Р. Їобль читає це як ‘Tso’), місцеві династи якої прикрашали свою корону головою крилатого бика. Див.: Kuwayama Sh. The ‘Buffalo-head’ crown // Oriental Numismatic Society Newsletter. Washington D. C., 1996. № 148. P. 143–150.

¹⁶ Ujfalvy Ch. Memoire les Huns blancs (Ephthalites de l’Asie Centrale, Hunas de l’Inde) et sur la deformation de leurs cranes // L’Anthropologie. Paris, 1898. Т. IX. № 3–4. P. 392–395. D. 8–10.

¹⁷ Ibid. P. 397.

¹⁸ Cunningham A. Later Indo-Scythians // Numismatic chronicle. London, 1893. Ser. 3. Vol. XIII. P. 186.

¹⁹ Dingwall E. J. Artificial cranial deformation. A contribution to the study of ethnic mutilations. London, 1938. P. 81.

²⁰ Трофимова Т. А. Изображение эфталитских правителей на монетах и обычай искусственной деформации черепа у населения Средней Азии в древности // История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968. С. 189.

²¹ Толстов С. П. К вопросу о монетах “Герая” // Вестник древней истории. Москва, 1939. № 2. С. 117.

²² Зеймаль Е. В. Монеты Великих Кушан в Государственном Эрмитаже // Труды Государственного Эрмитажа. Ленинград, 1967. Т. IX. С. 66; Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеоантропология Средней Азии. Москва, 1972. С. 334.

²³ Пугаченкова Г. А. Халчаян. Ташкент, 1966. С. 213.

²⁴ Кияткина Т. П. Погребения кочевников кушанского времени на правобережье Амударьи // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Москва, 1974. Т. I. С. 238–241; Бернар П., Абдуллаев К. М. Номады на границе Бактрии (к вопросу об этнической и культурной идентификации) // Российская археология. Москва, 1997. № 1. С. 69.

²⁵ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-Ленинград, 1948. С. 213.

²⁶ Левина Л. М., Андрианов Б. В. Некоторые вопросы исторической этнографии Восточного Приаралья в I тыс. н. э. // Этнография и археология Средней Азии.

Москва, 1979. С. 97–98; *Габуев Г. А.* Ранняя история алан (по данным письменных источников). Владикавказ, 1999. С. 119–120.

²⁷ *Левина Л. М.* Этнокультурная история Восточного Приаралья в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. // Этнографическое обозрение. Москва, 1997. № 2. С. 14.

²⁸ *Левина Л. М.* Этнокультурная история Восточного Приаралья в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Москва, 1996. С. 197–201, 372.

²⁹ *Левина Л. М.* Могильники Алтынасар 4 // Низовья Сырдарьи в древности. Москва, 1994. Вып. IV. С. 278.

³⁰ *Трофимова Т. А.* Материалы по палеоантропологии Хорезма и сопредельных областей // Труды хорезмийской экспедиции. Москва, 1958. Т. II. С. 674–676; *Бужилова А. П.* Древнее население. Палеопатологические аспекты исследования. Москва, 1995. С. 176.

³¹ Зразком іконографії досліджуваного нами звичаю, притаманного джетиасарській культурі можуть слугувати знахідки в шарах IV–V ст. городища Куня-Уаз відбитків печаток із зображеннями детально схожими з карбуваннями Кабулу стана. Див.: *Толстов С. П.* Археологические работы Хорезмской экспедиции АН СССР в 1952 г. // Вестник древней истории. Москва, 1953. № 2. С. 161; *Фрай Р.* Наследие Ирана. Москва, 1972.

³² Зокрема, Ш. Уйфальві прийняв тамгу за нерозбірливу частину легенди.

³³ *Drouin E.* Notice sur les monnaies des grands Kouchans posterieurs et sur quelques autres monnaies de la Sogdiane et du Tokharestan // Revue numismatique. Paris, 1896. S. 3. T. II. S. 57; *Gobl R.* Neue Zuteilungen zur Munzprägung der Chioniten // Paleologia. Osaka, 1955. Vol. IV. P. 35.; *Grishman R.* Les Chionites-Hephtalites. T XIII.

³⁴ *Junker H. F. J.* Die hephtalitischen Munzinschriften // Sitzungberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1930. Vol. XXVII. P. 222.

³⁵ *Толстов С. П.* Древний Хорезм... С. 184, 221.

³⁶ *Литвинский Б. А.* Кангюйско-сарматский фарн. Душанбе, 1968. С. 74.

³⁷ *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959. С. 47–53, 168, 169; *Драчук В. С.* Система знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. Киев, 1975. С. 98.

³⁸ *Болгов Н. Н.* Закат позднеантичного Боспора (очерки истории государства позднеантичного времени). Белгород, 1996. С. 30–34.

³⁹ *Щукин М. Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. Санкт-Петербург, 1994. С. 213.

⁴⁰ Корінь ‘xwŋp’. Див.: *Масленников А. А.* Население Боспорского государства в первых веках н. э. Москва, 1990. С. 161–162.

⁴¹ *Яценко С. А.* Аланы и аорсы в Северном Причерноморье в период готского вторжения: анализ тамг аристократического некрополя Пантикапея второй половины III в. н. э. // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического общества. Одесса, 1994. С. 188–189.

⁴² *Яценко С. А.* Аланы в Восточной Европе в середине I–середине IV вв. н. э. (локализация и политическая история) // Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург, 1993. № 6. С. 85.

- ⁴³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... С. 227.
- ⁴⁴ Сараниди В. И. Храм и некрополь Тиллятепе. Москва, 1980. С. 119.
- ⁴⁵ Прохорова Т. А., Гугуев В. К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА. 1992. № 2. С. 154–155. До нижньодонської аланської групи таких пам'яток можна ще віднести поховання № 2 з кургану № 1 могильника Кіровський I, де поруч з штучно деформованим черепом були знайдені чотири залізні фалари, прикрашені золотою фольгою із зображенням тамги Інінфімея. Див.: Ілюков Л. С. Позднесарматские курганы левобережья реки Сал // Сарматы и их соседи на Дону. Ростов-на-Дону, 2000. Вып. I. С. 116, 122.
- ⁴⁶ Батиева Е. Ф. Антропология погребения из 10 кургана Кобяковского могильника // Сарматы и их соседи на Дону. Ростов-на-Дону, 2000. Вып. I. С. 95.
- ⁴⁷ Hanko I. The examination of a rich female find by Regoly from the Early Migration Period // Antropologiai Kozlemenyek. Budapest, 1968. T. XII. № 3–4. P. 117–123.
- ⁴⁸ Werner J. Beitrage zur Archaologie des Attila-Reiches // Bayerische Academie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse. München, 1956. Neue Folge. H. 38 A.; Kiszely I. The origins of artificial cranial formation in Eurasia from the sixth millennium to the seventh century A. D. // British Archaeologist Reports. International Series. 1978. № 50.
- ⁴⁹ Кушви А. Опыт исследования археологических памятников алан в Западной Европе и Северной Африке // Аланы: история и культура (Alanica). Владикавказ, 1995. Вып. III. С. 84–90, 94.
- ⁵⁰ Kazanski M. Les Barbares orientaux et la defense de la Gaule aux IV-e–V-e siecles // L'Armee Romaine et les Barbares du III-e au VII-siecle. Paris, 1993. P. 176.

**THE IMAGE OF HEPHTHALITE RULERS ON COINS AND CUSTOM OF
ARTIFICIAL CRANIAL DEFORMATION AT THE IRANIAN NOMADS DURING
GREAT MIGRATION EPOCH**

Kyrylo LIPATOV

Ilya Mechnikov National University of Odesa
The Chair of Archaeology and Ethnology of Ukraine

A new series of Hephthalite coins is published in this article. On the basis of coins iconography chronology and dissemination of practice artificial cranial deformation at some groups of Iranian nomads is discussed. Finds of purposely deformed skulls and Ininphimej's tamga examination give the author chance background to delineate the area of this custom and the sign transmitters in III–VI centuries AD, at East Aral Sea Coast of the Kushan time.

Key words: Alans; artificial cranial deformation; Hephthalites (“White Huns”); Ininphimej's tamga; Khingila; ‘Nezak Malka’; Sarmatians; Toramana; Yueh-chih

Стаття надійшла до редколегії 28.02.2005

Прийнята до друку 22.12.2005